

Karl D. QUALLS

History, Urban Planning, and the Making of Postwar Sevastopol

Sevastopol, the “city of glory,” turned to dust. The near endless bombardment of the city in 1941–1942 and the nearly two-year occupation before the Red Army reclaimed Sevastopol in May 1944 left little evidence of life in the city. The trauma of war created a need for stability for residents and for the city’s reconstruction. Schools, homes, bakeries, phone lines, theaters, hospitals and much more needed to be rebuilt. The scene of countless numbers of people living in squalid caves, basements, and underground hovels soon convinced local authorities that to restore Sevastopol the population had to be given basic services — what I call accommodation — and told of past sacrifices for and in the city of glory—what I call agitation. In order to achieve these goals, local city planners, architects, and individual citizens had to overturn Moscow’s mandates and instead rebuild Sevastopol to look much as it did before the war and honor the city’s unique history rather than glorifying Stalin.

Аляксей Ластовський (Мінськ, Білорусь)**МІСТО ЯК МОНУМЕНТ ПЕРЕМОГИ: КИЇВ І МІНСЬК¹**

І у Києві, й у Мінську є площі з однаковою назвою — Площа Перемоги. Вони розташовані в центрі міста, де разом сходяться транспортні шляхи. На кожній з цих площ височить 40-метровий обеліск, який ушляклює роль цих міст у Перемозі у Великій Вітчизняній війні. Здається, що такі паралелі засвідчують повну подібність практик впорядкування ландшафтів цих міст за радянських часів, про типові моделі міфологізації простору. Але ж у Мінську цей обеліск був зведений у 1954 р., а в Києві — в 1982 р. Чи може нам що-небудь сказати ця різниця в 30 років?

Тут постає одне з тих питань, яке ще потребує пильної уваги дослідників, а саме розмежування загальної стратегії радянської влади і локальних тактик, вписаних у місцевий контекст. Як правильно зазначає литовський дослідник Н. Мілоріс:

«Єдина і непохитна “лінія партії”, про яку постійно говорилося в офіційному дискурсі, була парадною, всім видимою стратегією синхронізації радянських теренів. За ширмою ж цієї парадної стратегії конкурували безліч інших... Тут, на периферії, — у Києві, Таліні, Ашхабаді, Баку, Вільносі, Тбілісі чи Ризі — стратегії обростали мікроскопічними тактиками, які мали перед собою мету втілення в життя стратегічних послілок з урахуванням специфіки місцевого контексту»².

Особливе значення у створенні спільного культурного простору надавалося трансляції монументального міфу про перемогу у Великій Вітчизняній війні, який розглядався як найважливіший засіб легітимаші комуністичної влади. Як стверджує український історик Владислав Гриневич:

«Війна з її численними реальними і міфічними проявами героїзму та жертвованості являла собою чудовий матеріал для створення патріотичних символів і зразків колективної пам’яті. Понад те, спільна боротьба радянських народів давала можливість, не ігноруючи, а швидше навпаки, акцентуючи увагу на місцевій специфіці, створювати модель загального патріотизму — спільної радянської ідентичності. Таким чином, міф про Велику Вітчизняну війну, базову основу якого складала ідеологеми про морально-політичну єдність радянського суспільства, про керівну роль комуністичної партії, про єдність партії і народу, фронту і тилу, про полум’яний радянський патріотизм і масовий героїзм, про дружбу народів тощо, покликаний був відіграти особливу роль в єднанні радянського суспільства»³.

За брежнєвських часів Велика Вітчизняна війна поступово відтісняла на другий план навіть Велику Жовтневу революцію як фундаментальний міф для комуністичної влади. Цей час став «спохою військових монументів, пам’ятників і музеїв, багатьох

книг і фільмів про війну, завдяки чому в колективній пам'яті був закріплений образ «парадної війни», який склався за Сталіна»⁴.

Комуністичний уряд докладав значних зусиль, намагаючись увічнити свою владу через кодування і монументалізацію міського ландшафту. Сфера знаків, закріплених у пам'ятниках і назвах вулиць, монументальних споруд і пам'ятних місць, була життєво важливою для легітимації радянської влади. Немає нічого дивного в тому, що назвичайне значення в міському ландшафті приділялося перемозі у Великій Вітчизняній війні, яка вважалася вищим виправданням радянського панування.

Разом з тим, вже за радянського часу закладалися і певні національні відмінності в зображенні героїчної боротьби з нацистськими окупантами. Особливо багато зусиль докладалося для опису страждань і внеску тих народів, яким відводилася особлива «героїчна» роль в загальнорадянській боротьбі. Так, для БРСР формою саморепрезентації республіки став партизанський міф, який сприяв формуванню локальної самосвідомості, інтегрованої до радянської системи⁵. За Д. Ситниковою,

«міф "партизанської республіки", який визначає і закріплює місце Білорусі в концепції "Великої Перемоги", тримається на трьох китах: 1) есенародність боротьби з окупантами ("республіка з найбільш масовим партизанським рухом"), заїдки походили 2) самовідданий героїзм ("найгероїчніша республіка") і 3) безпрецедентна жертвованість в ім'я Батьківщини ("братська республіка, яка найбільш постраждала від окупації")»⁶.

Ця національна специфіка у спільній пам'яті про війну стала ще більш інтенсивно розвиватися вже після здобуття незалежності. Крах комуністичної системи зривав країни цього регіону, надавши їм усі можливості для самостійного розвитку. Але, як ми бачимо, вони використовували ці можливості різними способами. По-мітно це і в ставленні до переосмислення радянської пам'яті про війну, яка є одним з головних параметрів вибудовування колективної ідентифікації після розпаду Радянського Союзу. Як вважає російський соціолог Лев Гудков:

«Перемога 1945 р. — це не просто центральний смисловий вузол радянської історії, розпочатої Жовтневою революцією і завершеної розпадом СРСР, фактично це єдина позитивна опора точки національної самосвідомості пострадянського суспільства»⁷.

Найбільш повно радянський наратив Перемоги зберігається в Білорусі, разом з тим можна говорити про те, що білоруський образ війни відрізняється від радянського і має свою специфіку, яка почала формуватися ще за часів СРСР. По-перше, підкреслюється величезна кількість жертв серед білоруського народу, внаслідок чого останній набуває статусу не лише народу-героя, а й народу-мученика, чия перемога у війні була оплачена трагічним коштом (щому сприяє постійна апеляція до риторичної фігури кожного четвертого білоруса, загиблого під час війни)⁸. По-друге, підкреслюється виняткова роль саме білоруського народу в перемозі над фашизмом, де особливе значення має так званий «партизанський міф». Поступово відходить у тінь «радянський народ як переможць фашизму», і це почесне місце займає білоруський народ.

Україна в цьому сенсі від Білорусі відрізняється, оскільки там ні за радянських часів, ні тим більше в період незалежності так і не сформувався цілісний образ війни.

У публіцистичі поширена метафора про «дві України», яка нагадує про соціокультурний розкол українського суспільства, де пам'ять про війну породжує інтенсивний конфлікт інтерпретацій. У цьому випадку соціокультурний розділ значною мірою корелює з поділом на Західну і Східну Україну. У Західній Україні (особливо на Галичині) і в роки війни, і в перші післявоєнні роки активно проявляв себе збройний націоналістичний опір, який створив власну історичну міфологію і пантеон національних героїв. Але ця версія пам'яті за радянських часів залишалася маргінальною, в той час як безумовно домінував монументальний офіційний міф про жертвову боротьбу українського народу проти гітлерівських загарбників.

У період кризи комуністичного режиму це протистояння різних версій історичної пам'яті, яке раніше придушувалося за допомогою репресивних заходів, знову набуло активного характеру. Створення незалежної української держави не призвело до ліквідації цього конфлікту, а лише сприяло артикуляції соціокультурного розколу. Як стверджує український історик Андрій Портнов:

«У випадку України проблема інтеграції Другої світової війни до національного наративу набула особливої гостроти через очевидні регіональні розбіжності в історичній пам'яті, проблему оцінки та реабілітації націоналістичного підпілля, важливість вклучення до пам'яті про війну Голокосту євреїв і ромів, депортації кримських татар»⁹.

Обрану українською владою стратегію щодо святкування Дня Перемоги Портнов визначає як стратегію постулювання «національної єдності» у війні, де за «вільну Україну» нібито воювали як радянські воїни, так і українська націоналісті.

Ці відмінності в політиці пам'яті як за радянського періоду історії, так і після виникнення незалежних країн відображаються у найрізноманітніших сферах: в масових уявленнях, особливостях національної історіографії, публічній риторичі — серед іншого і в особливостях культурного ландшафту. Метою цього дослідження є виявлення особливостей формування і зміни міського ландшафту в двох столицях (Мінськ і Київ) в результаті вклучення до них історичної пам'яті про Другу світову війну. Ми застосуємо цей термін як більш нейтральний порівняно з «Великою Вітчизняною війною», адже в останньому очевидний сильний ідеологічний компонент, закладений за радянських часів. Ця ідеологема в статті, тим не менш, широко застосовується, оскільки за часів СРСР вона явно домінувала і саме в такому значенні закладалася в політику упорядкування міського ландшафту. Миський текст — його читання і демаркація — є одним з ідеологічних засобів, за допомогою яких будується і зміцнюється колективна ідентичність. Офіційний історичний наратив створюється провідними елітами, які використовують «історично сконструйований міський ландшафт як спосіб для зміцнення особливого політичного порядку і засіб для акумуляції капіталу»¹⁰. Цей наратив улисується до міського простору за допомогою назв вулиць, пам'ятників, меморіальних дошок, музеїв, архівів, ЗМІ тощо.

Першим етапом дослідження стало формування бази даних назв вулиць і площ по кожному місту. Була введена одна обмежувальна процедура: в базу даних заносилися тільки назви власне вулиць або інші альтернативні назви для досить великих ландшафтних артерій (проспекти, бульвари та ін.). При цьому з поля аналізу були виключені дрібні категорії ландшафту (проїзди, провулки тощо), оскільки вони практично не помітні для «іншого» ока, до того ж часто їхні назви просто дублюють ті, що вже представлені на карті міста.

Одним з головних завдань було зібрати базу даних для сучасного стану міського ландшафту Мінська і Києва. Ми зупинилися на 2008 р. як останній точці фіксації, оскільки саме дослідження проводилося в 2009 р. Далі була зібрана база даних для кінця радянського періоду міського урядкування, фінальним моментом якого, після аналізу змін в політиці управління ландшафтом, був обраний 1990 рік. Після цього відбуваються зміни, пов'язані скоріше з політикою будівництва національної держави, тобто змінюються найбільш одіозні назви вулиць, зносяться старі і будуються нові пам'ятники тощо.

На наступному етапі всі назви були закодовані відповідно до матриці, де виділялися наступні категорії: 1) Друга світова війна (Велика Вітчизняна війна); 2) міжнародний комунізм; 3) радянський комунізм; 4) довоєнний комунізм (укр/біл); 5) повоєнний комунізм; 6) культура та історія дорадянського періоду (укр/біл); 7) культура й історія радянського періоду (укр/біл); 8) російська історія та культура; 9) загальнорадянських культур; 10) географічні назви (укр/біл); 11) географічні назви (російські); 12) географічні назви (інші); 13) дорадянські назви; 14) професійні групи; 15) відсилання до локальних об'єктів; 16) фізичні характеристики; 17) англійські, не-радянські; 18) інше.

Для виділення категорій при кодуванні назв нами було свідомо зроблено наголос на пріоритеті ідеологічних конотацій, які закладалися в міське топоніміку. Оскільки близько 90 % назв вулиць і площ у всіх трьох містах збереглися з радянських часів¹, то матриця кодування має найбільш диференційовану класифікацію відповідно до основних тем комуністичної ідеології. Всі категорії поділялися на персональні (пов'язані з певними іменами та особами) і загальні, позбавлені персоналізації.

Варто зазначити, що назви, пов'язані з російською культурою, географією тощо мали якщо не відкритий, то непрямої колоніальний характер, оскільки загально-радянська культура вибудовувалася на підґрунті російської. Відповідно, російська мова і культура використовувалися комуністичною владою для формування загально-норадянської ідентичності та нав'язування загальних культурних патернів багатьом народам, що належали до Радянського Союзу.

Топос назв, пов'язаних з Другою світовою війною, аналізувався більш глибоко: виявлялося його змістовне наповнення, динаміка присвоювання номінацій, територіальне втілення в ландшафті тощо.

Так само однією з найважливіших процедур став аналіз тих перейменованих вулиць і встановлення/демонтажу пам'ятників, які відбувалися після 1990 р. Відповідно, увага приділялася тому, які ідеологічні пласти в столичному ландшафті в незалежних

державих цілеспрямовано стиралися, а також тому, які нові значення вкладалися в ландшафт після розпаду Радянського Союзу.

Київ

Планомірна робота з переформатування міського ландшафту Києва починається тільки після того, як місто було звільнене від нацистської окупації в листопаді 1943 р.

Уже у 1944 р. здійснюється централізоване перейменування вулиць. Під час військових дій місто було сильно зруйноване, тому відновлення будівель і вулиць відразу ж супроводжувалося процедурою встановлення нових позначень ландшафту. На місці старих вулиць виникали нові, і в результаті змінювалися не тільки назви, але й сама структура міських комунікацій. Тут ми можемо помітити зачатки того, що потім стане важливою для радянської влади ідеологією про роль Києва (і, якщо дивитися ширше, всієї України, тому що столиця є символічним репрезентантом країни) у перемозі над фашистськими загарбниками.

Серед цієї хвилі переформування міської номенклатури у 1944 р. формується перший блок назв вулиць, який має явні конотації з військовою міфологією (Бойова, Маршальські, Танкістів, Траншейна, Снайперська). Варто зазначити, що війна до цього моменту ще не закінчилася, тому ціллісний наратив влади про війну ще не був сформований, і тільки створювався відповідний пантеон героїв. Тому й назви, які давалися вулицями, носили загальний характер.

Відразу ж після звільнення Києва починається і цілеспрямована політика щодо увічнення пам'яті радянських воєначальників. За В. Гриневичем:

«Перший комуніст республіки Микита Хрущов не лише дав у своїх розмовах і виступах ідеїні постанови щодо ролі та місця України та її компартії у Великій Вітчизняній війні, але й застав основу для увічнення пам'яті про війну в пантеонах і меморіалах. На прохання Хрущова і з особистого дозволу Сталіна в Києві незабаром після його звільнення були поховані герої оборони української столиці — генерали Кирпонос, Попанов, Тушків (у 1957 р. вони були переполовані у спеціально створеному для цієї мети Парку Слави, а сам парк перетворено на ритуальне місце поклоніння з Вічним вогнем і Могилою невідомого солдата). Трохи пізніше у Києві був похований і герой його звільнення генерал Микола Ватутін, який загинув навісні 1944 року внаслідок поранення, отриманого в зіткненні з українськими націоналістами»¹².

Наступною великою хвилею включення пам'яті про перемогу у війні до київського міського ландшафту став 1953 рік. Тут позначилася одна зі стійких тенденцій, притаманних радянській владі — користуватися різними ювілеями і круглими датами для меморіалізації ідеологічно запотребованих подій. Тому 10-річний ювілей визволення Києва розглядався як зручна вихідна точка для розширення військових номінацій. Цього року ще 10 вулиць отримали назви, пов'язані з військовими подіями: Гвардійська, Червоногвардійська, Панфілівців, Матросова, генерала Доватора, Кирпоноса, Попудренка, Толбухіна, Уляни Громової, Черняхівського. Як ми бачимо, починав утворюватися вже цілий пантеон військових героїв.

Наступна велика хвиля надання військових назв кийвським вулицям сталася в 1955 р., коли було додано ще 12 подібних найменувань. Знову маємо відзначити ювілейний характер заходу, оскільки цього разу святкувалося 10-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Черговим етапом став 1957 р. Тут ми бачимо взаємоперетин різних міфів радянської ідеології, де один міф стає підтвердженням для іншого. Так, святкування 40-річчя Жовтневої революції стало зручним моментом для чергового увічнення військових подій.

Ключовим актом стало створення меморіального комплексу «Парк Вічної Слави воїнам Великої Вітчизняної війни» в Печерському районі Києва (тобто історичному центрі міста). Масштаб цього меморіалу перетворив його на найбільший символічний центр міста. У центрі парку Вічної Слави був споруджений 26-метровий обеліск з темного-сірого граніту, а біля його підніжжя розмістили могилу Невідомого солдата.

У 1961 р. Хрущов, який на той час очолював Комуністичну партію Радянського Союзу, домагається надання Києву статусу «міста-героя». Такий статус давав надзвичайний престиж у радянській офіційній ідеології, вважався символом найвищої відзнаки присвоєною «містам Радянського Союзу, трудящі яких виявили масовий героїзм і мужність у захисті Батьківщини у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». За надання такого звання часом точилася серйозна політична боротьба. Незважаючи на широкі владні повноваження, Хрущову довелося подолати серйозні заперечення, оскільки

«оборона Києва асоціювалася у колишніх сталінських маршалів з наймасштабнішим у історії війни оточенням, коли в полон потрапили близько півмільйона радянських солдатів. До речі, непримий осад залишив і той факт, що керівництво обороною української столиці здійснював генерал Андрій Власов – майбутній зрадник № 1 у сталінській імперії»¹³.

Але Хрущову вдалося успішно подолати ці труднощі, і Київ стає одним з головних центрів монументалізації пам'яті про перемогу у війні. Звісно, після такого значючого кроку міський ландшафт Києва все більше насичується військовою тематикою. Це можна простежити і за динамікою присвоєння вулицям і площам назв, пов'язаних з міфологією Перемоги:

Таблиця 1
Динаміка введення до міського ландшафту Києва назв, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною

1944	1952	1953	1955	1957	1961	1962	1963	1965
5	1	10	12	5	1	1	8	4
1966	1967	1968	1969	1970	1971	1973	1974	1975
3	5	6	3	4	6	1	8	7
1976	1977	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1989
3	4	4	1	5	1	2	2	1

Наскільки можна побачити, в 1960–1970-ті рр. вже немає таких масштабних хвиль змін у міській номенклатурі, як у 1953 і 1955 рр., але замість цього йде плавне щорічне включення військових назв до міського ландшафту. У 1980-ті рр. цей процес поступово йде на спад, що було зумовлено в тому числі і перенасиченням міського ландшафту цим топосом. Тим не менше, саме в цей час виник ще один важливий пункт, який повинен був закріплювати радянський міф про війну в Києві — величезна статуя Батьківщини-матері, також встановлена в центрі міста, біля Києво-Печерської лаври.

Після створення незалежної української держави політика влади з перетворення столичного ландшафту радикальним чином змінюється. Зміщуються ідеологічні полюси: комуністична і революційна символіка втрачає своє домінуюче становище і навіть більше того — набуває статусу небажаної, оскільки формується нова національна візія минулого, де Радянський Союз (і, відповідно, комуністична партія) набувають статусу репресивних інститутів, які не тільки заважали становленню української незалежної державності, але й здійснювали антинаціональну політику. У той же час в публічній дискусії вводиться тема Голодомору — масової загибелі українських селян від голоду в 1930-ті рр., що стала розцінюватися як результат планомірної політики комуністичної влади.

Зміна ідеологічних орієнтацій передбачувано призвела і до перерформування міського ландшафту. У таблиці 5 наведені ті категорії назв вулиць, які були змінені в 1990–2008 рр. (всього ми нарахували 64 такі назви)¹⁴.

Таблиця 2
Структура змінених назв в пострадянський час в місті Київ

Категорія	Кількість	%
Радянський комунізм	27	44,2
Довоєнний український комунізм	12	18,8
Міжнародний комунізм	5	7,8
Українська культура (радянський період)	5	7,8

Очевидно, що в незалежній Україні саме міські топоніми, пов'язані з комунізмом, цілеспрямовано стираються з міського ландшафту. Якщо ж простежити, які ідеологічні підтексти несуть в собі нові назви (тобто назви, отримані в результаті перейменування або створення нових вулиць), то можна виділити головну стратегію в політиці перетворення міського ландшафту — повернення дореволюційних назв, у першу чергу в історичному центрі міста.

Значну частину в нових назвах становлять ті топоніми, які несуть в собі антирадянські чи пострадянські конотації. Маються на увазі назви на честь жертв комуністичного режиму, українських націоналістів, які боролися з радянською владою, або вже сучасних політичних діячів. Але слід підкреслити, що це всього лише 15 назв з 1415, проаналізованих нами на міській карті Києва (всього було виділено 85 таких назв).

Таблиця 3

Структура нових назв в пострадянській час у місті Київ

Категорія ¹⁵	Кількість	%
Дорадянські назви	27	31,8
Анти/не/пострадянські	15	18,4
Українська культура (радянський період)	14	16,5
Українська культура (дорадянський період)	9	10,6
Географічні назви (українські)	7	8,2

Це, швидше, свідчить про ситуацію ідеологічної невизначеності, що склалася в Києві (і навіть ширше, в усій Україні). Внаслідок гострої політичної конфронтації, яка розриває країну на протилежні табори, складно сформувати стійкий ідеологічний пантеон, який міг би об'єднати країну. Тому політика перейменування вулиць явно обмежена, причому нові назви переважно мають ідеологічно нейтральний характер. Відповідно, коли у політиці формування міського ландшафту Києва радянською владою можна було виділити певну ідеологічну матрицю, то для незалежної України це зробити проблематично.

Тому не дивно, що міська топоніміка Києва, як і раніше, залишається сформованою ще за радянської доби. Це стає очевидним, якщо проаналізувати за запропонованими категоріями всі назви вулиць і площ української столиці (1 415 назв).

Таблиця 4

Структура топоніміки міста Київ (2008 р.)¹⁶

Категорії	Особи	Абстр.	Всього	%
1	2	3	4	5
Друга світова війна	95	20	115	8,4
Міжнародний комунізм	12	12	24	1,7
Радянський комунізм	32	26	58	4,2
Довоєнний український комунізм	55	—	55	4,0
Повоєнний український комунізм	4	—	4	0,3
Українська культура й історія (радянський період)	106	—	106	7,7
Українська культура й історія (дорадянський період)	70	5	75	5,5
Російська історія й культура	93	1	94	6,9
Радянська історія й культура	52	2	54	3,9
Антирадянські назви	12	1	13	0,9
Географічні назви (Україна)	—	204	204	14,9
Географічні назви (Росія)	—	53	53	3,9

1	2	3	4	5
Інші географічні назви	—	37	37	2,7
Професійні групи	—	74	74	5,4
Фізичні характеристики	—	97	97	7,1
Відсилки до місцевих об'єктів	—	63	63	4,6
Дорадянські назви	2	179	181	13,2
Інше	15	46	61	4,4

Привертає увагу те, що міський ландшафт Києва має таку особливість, як значна роль у ньому назв, що відсилають до різних географічних локацій в Україні. У той же час цей аналіз переконливо свідчить про значущість для Києва топосу війни. При цьому можна сказати, що саме в плані міської топоніміки зберігається домінування радянського образу війни як Великої Вітчизняної.

Примітно, що шар назв, пов'язаних з перемогою у Великій Вітчизняній війні, який виконував найважливішу функцію легітимізації комуністичної влади, зберіг свій непорушений статус, незважаючи на всі ідеологічні трансформації. Так, від 1990 р. тільки одна вулиця, яка належить до цього шару, була перейменована. Це означає, що один з найбільш значних шарів міської топоніміки, створений радянською владою, зберігається в Києві в повному масштабі.

Поглянемо, як візуально розташовані ці назви на міській карті Києва (див. малюнок 1)¹⁷. Ця ілюстрація демонструє, що «військові» назви щільною мережею заповнюють міську карту, будучи присутніми практично в усіх районах. Вільним від них залишається тільки історичний центр міста, який, як ми згадували на початку, виконує іншу символічну функцію — свідчить про стародавню генеалогію української столиці, яка по-різному інтерпретувалася в різні історичні періоди, але завжди була стратегічно вигідною для історичних обритувань державних ідеологем.

Дві назви, виділені синім кольором, свідчать про досить боязкі спроби сучасної української влади переглянути радянський наратив Великої Вітчизняної війни за рахунок плюралізації пам'яті, де Друга світова війна постає як трагічна подія для української нації, а статусом героїв наділяються вже не тільки радянські військові, партизани та підпільники, але й українські націоналісти.

Так, дві з 85 перейменованих вулиць отримали нові назви на честь діячів Організації українських націоналістів (ОУН) — Олени Теліги та Олега Ольжича. За радянських часів цю організацію різко негативно описували як колабораціоністську. Через це позиція міської влади дуже обережна — два учасники ОУН, на честь яких одержали назви кийвські вулиці, загинули від рук гестапо. Можна говорити, що формується новий пантеон мучеників і жертв війни, до якого, крім «радянських громадян», включаються українські націоналісти, а також єврейське населення (в останньому випадку це більш очевидно в плані монументалізації ландшафту).

Якщо політика перейменувань вулиць і площ у пострадянській Україні мала обмежений характер, то зведення та демонтаж пам'ятників перетворилися на

актуальне політичне питання, яке викликає широкі публічні дискусії і навіть фізичні сутички.

Якщо правильно проаналізувати категоріальний склад сучасних пам'ятників у Києві, то і сьогодні тут найважливіші місця посідає Друга світова війна:

Таблиця 5

Структура пам'ятників міста Київ (2008 р.)

Категорія	Кількість	%
Друга світова війна	20	21,7
Радянський комунізм	8	8,7
Довоєнний український комунізм	10	10,9
Українська культура (радянський період)	6	6,5
Українська культура (дорадянський період)	18	19,6
Російська історія і культура	8	8,7
Радянська культура	4	4,3
Анти/не/пострадянська культура	9	9,8
Інше	9	9,8

Знову ж, як і у випадку із назвами вулиць, Велика Вітчизняна війна залишається неспорядкованою темою: жоден пов'язаний із нею пам'ятник не був змонтований. Більше того, у листопаді 2001 р. у парку Слави було споруджено пам'ятник Військовим льотчикам, виконаний цілком згідно канонів радянської іконографії. Постає льотчика витворена з відомого радянського актора Леоніда Бикова, а точніше — із його ролі у радянському воєнному фільмі «В бій ідуть лише «старі»». Згідно слів тогочасного мера Києва Олександра Омельченка, які він сказав під час відкриття пам'ятника, «талановитий актор втілює у своїй ролі в цьому фільмі образ військового льотчика часів Великої Вітчизняної війни». Таким чином, ми бачимо відтворення не тільки іконографії, але і риторики радянських часів, що ще раз підтверджує стійкість радянського воєнного міфу в сучасній Україні.

Водночас не можна сказати, що цей міф залишився незмінним з часів комуністичного панування. Окрім зазначеного раніше переосмислення ролі у війні українських націоналістів, розмивання і плуралізація пам'яті про війну (цей процес яскраво виявляється у зміні номінацій цієї війни з Великої Вітчизняної на Другу світову) іде і через включення в наратив єврейського населення — жертв війни. Показово, що найзначнішим місцем пам'яті про Голোকост стало урочище Бабин Яр, де в часи війни були розстріляні, зарізними відомостями, від 33 тис. до 100 тис. осіб. Найбільшу частку жертв складала євреї: тут загинула більша частина єврейського населення Києва. Але в радянські часи цей факт замовчувався комуністичною владою, що знайшло відображення і в політиці монументалізації. Так, у 1976 р. тут був поставлений «Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, які були розстріляні німецькими фашистами в Бабиному Яру», але

культура група складалася з солдата, матроса, робітника, матері з дитиною — і при цьому не було жодного єврейського обличчя чи деталі одягу, які могли б бути ідентифіковані як єврейські. Тільки у 1991 р., коли монополія комуністичної партії на владу стала вельми хиткою, єврейська громада встановила на цьому трагічному місці невеликий пам'ятник — Менору (семисвічник) на пам'яті про розстріляних євреїв.

Але домінує в міському ландшафті Києва, так само як і раніше, радянський образ війни, уособлений у грандіозних монументах Матері-Батьківщини та в Парку Вічної Слави, які панують над краєвидом міського центру і до цього часу включені не тільки у практики комеморації воєнних подій (як-от державне святкування Дня Перемоги тощо), але і в такі своєрідні практики, як святкування весілля. Радянська пам'яті про Перемогу у Великій Вітчизняній війні так само активно споживається та відтворюється мешканцями, не тільки через офіційно санкціоновані та організовані святкування, але і через особисту ініціативу.

Таким чином, міський ландшафт Києва був сформований внаслідок співдії різних стратегій. Радянський уряд наповнював місто маркерами комуністичної ідеології та виславляв свою перемогу у Великій Вітчизняній війні. Після розпаду Радянського Союзу влада взялася за поступове стирання знаків комуністичної ідеології, що особливо виразно виявлюється у ставленні до демонтажу пам'ятників. Але пам'яті про перемогу у війні, уособлена у ландшафті, так само зберігає свій недоторканий статус, хоч і набуває більш плуралістичного характеру завдяки меморіалізації інших груп, які були відсутні у радянському дискурсі, передусім українських націоналістів і євреїв.

Мінськ

Оскільки Мінськ був сильно зруйнований в часи війни, це давало міській владі великий ступінь свободи у зміні ландшафту, тому що можна було пращувати «з цього аркуша». Тому Мінськ став практично ідеальним радянським містом, яке постало з полету уже в новому образі, який куди більше відповідав комуністичним ідеалам.

Ще у 1942 р., в один з найтяжчих періодів війни для Радянського Союзу, для Мінська уже почали вигадувати роль міста-пам'ятника майбутній Перемозі. 3 вересня 1942 р. на засіданні Союзу білоруських архітекторів у Москві (звісно, бо вся територія Білорусі на той час була окупована нацистами) було ухвалено програму зі складання ескізу-ідеї пам'ятника героям Вітчизняної війни у Мінську. Цікаво, що при складанні цієї програми уже була відзначена національна специфіка, і пропонувалося зафіксувати у культурній пам'яті саме внесок героїв-білорусів:

«Кращі сини нашої багатонаціональної країни, в тому числі і кращі сини рідної Радянської Білорусі, що перебувають в лавах любленої Червоної Армії та в партизанських заганах, покрили себе нев'янучою славою, по-геройському б'ючись та відстоюючи нашу землю, міста та села від озвірілого фашизму. Імена героїв-білорусів — Гастелло, Доватора, Талаліхіна, Сильницького та інших бійців великої визвольної війни — вічно будуть живі у пам'яті нашого народу».

Як головний пам'ятник автори проекту пропонували створення монументального пам'ятника-музею Вітчизняній війні, який мав стати «кращою архітектурною будівлею міста»¹⁸. Відразу ж після закінчення війни ці плани набули конкретніших форм через ініціативу місцевих партійних органів зі створення пам'ятника «Перемога» у Мінську «на позначення подвигу білоруського народу в боротьбі за визволення радянської землі від чужоземних загарбників». Першопочатково планувалося, що пам'ятник буде зведений на центральній площі міста — площі Леніна (зараз — площа Незалежності)¹⁹.

Остаточне ж рішення про створення пам'ятника було ухвалено у 1949 р. Уже на прикладі Києва була продемонстрована виразна тенденція прив'язувати усі символічні рішення до ювілейних дат радянської міфології; нічим не вирізнялися тут і білоруські керівники — саме ухвалення постанови було прив'язане до 30-річного ювілею проголошення БССР²⁰, а після параду військ та демонстрації трудящих 2 січня 1949 р. відбулося закладення пам'ятника. Його відкриття було заплановано на 1951 р. (10-річчя початку війни), але натомість відбулося лише у 1954 р. (10-річчя визволення Мінська). Фактично це був ледве не перший масштабний меморіальний комплекс на вшанування Перемоги, створений у Радянському Союзі:

«Майже на 40 метрів ліне у мінське небо гранітний обеліск, увінчаний триметровим зображенням ордену "Перемога" ... Символом єдності армії та народу, їхньої спільної боротьби та перемоги над ворогом є виконані в бронзі тематичні барельєфи: "9 травня 1945 р.", "Радянська армія в роки Великої Вітчизняної війни", "Партизани Білорусії" та "Слава полеглим героям", розміщені на чотирьох гранях постаменту пам'ятника. А чотири бронзових вінки довоккола монумента символізують фронт, біля яких брали участь у звільненні нашої країни»²¹.

Слід відзначити наполегливість місцевого партійного керівництва, яке вельми активно просувало цю тенденцію підвищення і свого власного символічного капіталу через створення образу «**партизанської республіки**». Фактично до початку 1980-х рр. на чолі БССР стояли представники «партизанського» клану — керівники партизанського руху воєнного часу, і експлуатація цієї пам'яті служила не тільки загальнорадянським цілям, але так само зміцнювала й престиж місцевої влади, яка була безпосередньо зацікавлена у якомога більшому підкреслюванні участі білоруського народу в Перемозі. Певна річ, що центральне місце у цій боротьбі за визнання посідав Мінськ, особливо що стосується наполегливих спроб домогтися надання білоруській столиці тоноворого звання «місто-герой». Ще 1 травня 1945 р. Сталін надав цей престижний статус чотирьом містам: Ленінграду, Одесі, Севастополю та Сталінграду. Уже 13 червня 1945 р. керівникові місцевої компартії Панцеляймону Панамаренкові було направлено листа, автором якого (партійці меншого калібру) просили «порушити клопотання перед союзним керівництвом про надання столиці Білорусії містові Мінськ звання "місто-герой" за визначну участь його в організації та розвитку партизанського руху в БССР»²².

Було наведено також аргументацію — докладно підраховану кількість як партизанських загонів на Мінщині (183), так і загальну кількість партизанів (83 186). Але на той час існували поважні проблеми із визнанням мінського підпілля, оскільки була поширеною версія про існування великої кількості зрадників у цьому осередку. Ця проблема вимагала зусиль з виправлення історичної пам'яті під егідою білоруської компартії, спеціально організовувалася праця істориків з реабілітації підпільного руху у Мінську, доки у 1959 р. не було знято всі обвинувачення з мінського підпілля.

Фактично цим рішенням був запущений механізм із втілення пам'яті про підпілля у міському ландшафті Мінська. Як свідчить мінський історик Іван Сацукевич, «початком меморіалізації учасників мінського підпілля можна вважати 1959 р., коли рішенням Бюро ЦК КПБ було офіційно визнано існування та діяльність розгалуженого підпілля у Мінську. Вже у наступному 1960 р. це відбилося на вуличних вивісках Мінська: рішенням Мінської міської ради вулицю Іподрому було перейменовано на честь одного з активних діячів мінського підпілля, Героя Радянського Союзу Мікалая Келишки. У час широкого святкування 20-річчя визволення Білорусі Мінміськрада 11 червня 1964 р. ухвалила Рішення № 172, згідно якого "з метою увічнення пам'яті активних учасників підпілля м. Мінська, що загинули у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни", 9 вулиць міста були перейменовані на честь мінських підпілляників»²³.

Такі кроки можна розцінювати і як відповідну підготовку до наступного етапу боротьби за визнання Мінська як «міста-героя». У 1965 р., через півроку після того, як генеральним секретарем ЦК КПСС став Леонід Брежнєв, білоруський партійний керівник П'ютр Машеров направляє йому записку № 280 «з питання надання Мінську почесного звання міста-героя». Але ця записка залишилася без відповіді: існує версія, озвучена донькою Машерова Наталею, що тут свою роль зіграла конкуренція за престиж між радянськими республіками, і саме українське «лобі» в загальнорадянському керівництві всіляко стримувало процес надання Мінську такого жаданого для місцевої влади статусу. Тільки 26 червня 1974 р. нарешті був підписаний наказ про надання Мінську почесного звання «Місто-герой», а орден Леніна та медаль «Золота зірка» були закріплені Брежнєвим на прапорі Мінська тільки 25 червня 1978 р.

Характерно, що у цьому випадку наденергійність білоруських партійних керівників з меморіалізації Перемоги (яка тісно перепліталася із легітимізацією їхньої власної влади) зіткнулася із холодним ставленням з Москви, і результатом стало максимальне затягування процедури визнання «геройного внеску білоруського народу у Перемогу».

Заручником цієї символічної боротьби став міський ландшафт Мінська. Шар назв, пов'язаних із Перемогою у Великій Вітчизняній війні, ріс надзвичайно

швидкими темпами у 1960–1970-х рр., що привело до перетворення Мінська на справжній монумент цьому грандіозному міфу.

Мінська топоніміка вказує на використання двох основних стратегій:

1) створення загальнорадянського пантеону тих ідеологем (Перемога, Партизани і Підпільники, 9-те травня) і героїв (Матросов, Кошовий, Заслонов, Космодем'янська), які символічно оформлювали загальний комплекс уявлень про історію війни для усіх мешканців Радянського Союзу;

2) локалізація воєнних подій, пов'язування їх із певною територією. Найбільш символічно виглядав процес визволення певного пункту (столиці, міста, села) у 1943–1944 рр. (у випадку Мінська — визволення 3 липня 1944 р., ця дата вже за Лукашенка стане Днем Незалежності Республіки Білорусь). Таким чином, ця територія символічно включалася в загальну історію воєнних подій, причому з позитивними конотаціями. Але для надання значущості цим подіям треба було закріпити їх жертовною кров'ю — переважно учасників воєнних дій, які гинули під час визволення захоплених територій.

Відповідно, до кінця 1980-х рр. пласт назв, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною, став головним у міській топоніміці. Крім того, інтенсивно ширилися назви, пов'язані із різними діячами комуністичного руху, а також російської історії та культури.

Варто зазначити, що Мінськ виконав піонерську роль не тільки щодо меморіалізації офіційного наративу війни, але і вшанування єврейських жертв — а ця тема фактично була табуована в Радянському Союзі. Тим не менше, уже в 1947 р. на місці, де було розташоване Мінське гето (найбільше на території колишнього СРСР, туди в тому числі депортували євреїв із Німеччини та Австрії), був зведений невеличкий обеліск з написами російською та на ділш, де йшлося про пам'ять саме євреїв, які стали жертвами «фашистських загарбників». Тривалий час це був єдиний пам'ятник такого стибу в СРСР.

Як і в Києві, перебудова і політика гласності дозволили знову активізувати цю приховану пам'ять жертв, і в 1991 р. на місці колишніх єврейських могил з'явилися символічні надробки депортованим євреям із Кельна, Гамбурга, Дюссельдорфа, Бремена. Але найзначнішим пам'ятником жертвам Голокосту став меморіальний комплекс «Яма», який розташований у історичному центрі міста та має продуману форму репрезентації, що робить його «одним із найбільш вражаючих пам'ятників Голокосту на пострадянському просторі»²⁴.

Розпад Радянського Союзу та створення незалежної національної держави, звісно, поставили проблему зміни назв вулиць і площ, які залишилися як спадщина від комуністичної епохи. Сама дискусія про політику перейменування мала широкий громадський резонанс, хоча кількість таких перейменувань в незалежній Білорусі була зовсім незначною у порівнянні з загальною кількістю міських назв.

Таблиця 6
Баланс перейменувань у Мінську, основні тенденції (1990–2008 рр.)

Категорії	Зміни у назвах
Велика Вітчизняна війна	+8
Дорадянські назви	+7
Білоруська культура	+5
Радянський комунізм і радянська культура	-7

Загальний баланс перейменувань свідчить, що тут веде перед пам'ять про Велику Вітчизняну війну (+8 назв), хоч різниця між першими трьома категоріями незначна. Наступним іде повернення дорадянських назв: +7, а потім назви, пов'язані із білоруською культурою: +5. Найбільших втрат зазнали радянський комунізм і культура (-7 назв), що демонструє дерадянізацію, хоч і вельми помірковану. Цікаво, що і сучасна білоруська влада зберігає серед своїх пріоритетів у формуванні міського простору тему війни, що свідчить про значний ступінь ідеологічної спадковості із радянським часом. Тут уже зазначалося, що за радянською традицією пам'ять про перемогу у війні слугує одним із найголовніших джерел легітимізації сучасного державного режиму в Республіці Білорусь²⁵. Держава практично монополізувала цю пам'ять, контролюючи доступ до її трактувань в історичній науці та канали трансляції в культурній пам'яті. При цьому білоруська держава фактично посідає позицію головного охоронця цієї пам'яті, яку вона весь час активізує у публічному дискурсі та перешкоджає її забуттю — знову-таки, істотним інструментом тут є політика формування міського ландшафту.

Якщо узяти загальну кількість назв вулиць і площ Мінська, то абсолютним лідером є пласт Другої світової війни — 15,4%, яка у білоруському контексті тотожна Великій Вітчизняній.

Таблиця 7

Структура топоніміки м. Мінськ (2008 р.)

Категорії	Пов'язані з особами	Абстрактні	Загалом	%
1	2	3	4	5
Друга світова війна	114	6	120	15,4
Міжнародний комунізм	8	11	19	2,4
Радянський комунізм	44	7	51	6,5
Білоруський довоєнний комунізм	20	1	21	2,7
Білоруський післявоєнний комунізм	9	—	9	1,2
Білоруська історія та культура (радянський період)	37	1	38	4,9

1	2	3	4	5
Білоруська історія та культура (дорадянський період)	26	—	26	3,3
Російська історія та культура (дорадянський період)	68	2	70	9,0
Радянська історія та культура	11	1	12	1,5
Антирадянські назви	—	—	—	0
Географічні назви (Білорусь)	—	51	51	6,5
Географічні назви (Росія)	—	30	30	3,8
Географічні назви (інші)	—	16	16	2,1
Дорадянські назви (інші)	1	52	53	6,8
Професійні та інші соціальні групи	—	51	51	6,5
Фізичні характеристики	—	64	64	8,2
Відсилання до місцевих об'єктів	—	109	109	14,0
Інші	29	11	40	5,1

Такий результат, звісно, не є неочікуваним, але демонструє рівень значення війни для міського ландшафту. Серед вшанованих героїв бачимо широкий спектр осіб: міські підпільники, білоруські партизани, герої інших радянських республік, радянські воєначальники (не всі пов'язані з Білоруссю), представники загальносоюзного пантеону. Всі групи представлені досить рівномірно, тому не можна говорити про домінування у цих назвах місцевого. При цьому панівне положення Великої Вітчизняної війни має як кількісний, так і якісний характер, бо відповідні назви утворюють сітку з великих, середніх та малих вулиць, які присутні в усіх частинах міста (див. карту 2).

Профіль Мінська у відображенні історичної пам'яті у топоніміці має такий вигляд. Якщо аналізувати політично зангажовані назви, то першість належить вшануванню пам'яті про Велику Вітчизняну війну. Ця категорія топоніміки значно випереджає всі інші та демонструє свою важливість — 15,4% назв від їхньої загальної кількості. Друге місце посідає російська історія і культура (9%), у своїй основі спадщина російськоцентричного фундаменту радянської ідеології. Третє місце посідає радянський комунізм (6,5%), на четвертому — білоруська радянська культура (4,9%), на п'ятому — білоруська культура дорадянського періоду (3,3%). Останні два показники можуть слугувати певним свідченням глибини процесів витіснення білоруської культури на периферію у повоєнній Білорусі, та і взагалі видаються вельми дивними як для столиці незалежної держави.

Висновки

Таким чином, при здійсненні цього дослідження нас цікавили як основні патерни ідеологічного облаштування міського ландшафту комуністичною владою, так і трансформація культурної політики, яка здійснювалася у певних національних державах після досягнення ними незалежності.

Проведене дослідження демонструє, що міський ландшафт у столицях союзних республік був стратегічно важливим для репрезентації комуністичної влади і падав під доволі жорстку політику впорядкування. За бажання можна виділити ідеологічну матрицю, що накладалася на цей ландшафт радянською владою.

Таблиця 8

Елементи ідеологічної матриці,
яка накладалася на міські ландшафти радянською владою

Топоси	Загальнорадянський рівень	Республіканський рівень
Комунізм	Революція, пролетаріат, партійці, революціонери	Місцеві партійні діячі та революціонери
Велика Вітчизняна війна	Перемога 9 травня Полководці та герої	Оборона/визволення республіки Полководці і герої оборони/визволення республіки, місцеві партизани та підпільники
Культура та історія	Діячі культури та історії загальнорадянського масштабу або з часів Російської імперії	Загалом: місцеві діячі культури радянського періоду Частково: місцеві діячі історії та культури дорадянського періоду (діяльність яких не суперечила ідеологічним установам про «дружбу народів» і пріоритет класової боротьби)

Можна сказати, що радянська влада завжди застосовувала подвійну стратегію: з одного боку — створення певного єдиного культурного канону з символів, подій та персоналій, які потім насаджувалися у загальносоюзному масштабі та таким чином сприяли створенню більш-менш уніфікованого культурного простору, а з іншого — адаптація та локалізація основних тем комуністичної ідеології та міфології, принаймні до республіканського рівня, що дозволяло утверджувати комунізм як органічну місцеву традицію, яка виростає з туземної історії та культури.

Київ і Мінськ демонструють доволі близькі профілі упорядкування міського простору у радянський час: центральний топос — Велика Вітчизняна війна, велике значення російської культури як колонізаційного інструмента для створення загальнонарадянської ідентичності, важливість символів комуністичної ідеології та партійних діячів.

Аналіз емпіричних даних засвідчив, що тема Другої світової війни (або у радянській версії — Великої Вітчизняної) насправді є однією із ключових для аналізу міського ландшафту Мінська і Києва. Міф про перемогу у війні став найголовнішим засобом легітимізації комуністичної влади, її найвищого виправдання та призначення. Разом з тим міський ландшафт не тільки насичувався знаками пам'яті про війну, в тому числі у формі масштабних меморіалів, які перетворюють цілий міський краєвид. Міські ландшафти столиць союзних республік використовувалися і для локалізації цього міфу, де кожному радянському народові відводилося своє описане і затверджене місце в загальній картині «всезагальної боротьби проти фашистських загарбників». Відповідно, Мінську відводилася роль столиці партизанської республіки, а для Києва задавалися міфологеми героїчної оборони міста у 1941 р. та його визволення у 1943 р.

Як не дивно, але міська топоніміка цих двох міст була практично повністю сформована у радянський час. 1991 рік не став поворотним пунктом для повної трансформації ландшафту. Мінськ, як і раніше, зберігає ледь не всі назви вулиць та пам'ятники радянських часів. Тільки у Києві міський ландшафт став предметом суперечливої і досить конфронтаційної політики. Найгостріші конфлікти виникають тут з приводу демонтажу пам'ятників радянської епохи. Але все одно міф про перемогу у війні, як і раніше, має святий статус недоторканності.

З іншого боку, радянське бачення війни вже зазнало за останній час певних змін. Можна констатувати наростання диверсифікації образу війни, де, крім героїзму та переможних мотивів, з'являється трагедія єврейського народу та труднощі інтерпретації анти/нерадянських національних організацій воєнного періоду.

¹ Ця стаття ґрунтується на результатах дослідження «Пам'ять про Другу світову війну в міському ландшафті Східної Європи», яке було реалізовано в рамках програми "Geschichtswerkstatt Europa" за підтримки фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» (Німеччина) та Інституту прикладної історії Європейського університету Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина). Учасники дослідження: Аляксей Ластовський, Андрей Казакевич, Раса Балачкайце.

² Миллорис Н. Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и пост-советском пространствах//Р. С. Ландшафты: оптики городских исследований: Сборник научных трудов/Отв. ред. Н. Миллорис, Б. Коупл. Вильнюс, 2008. С. 57.

³ Гриневич В. Расколотая память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества//Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). Интернет-версия: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gn24.html>

⁴ Романова О. Символ, «работа с памятью», медиа-событие: военный парад к 60-летию Победы в Беларуси и России//Белорусский формат: невидимая реальность. Сборник научных трудов/Отв. ред. А. Р. Усманова. Вильнюс, 2008. С. 358–359.

⁵ Зам А. Беларускі нацыяналізм ці нацыяналізм Беларусі?//Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 7. Сп. 1 (12). С. 71.

⁶ Ситникова Д. Партизан: приключения одного концепта в стране большевиков //Белорусский формат: невидимая реальность... С. 413.

⁷ Гурдов Д. «Память» о войне и массовая идентичность россиян//Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). Интернет-версия: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>

⁸ Останнім часом у публічному дискурсі масштаб жертв білоруського народу у Великій Вітчизняній війні ще більше зростає — до кожного третього.

⁹ Портнов А. Як українізувати Другу світову?//<http://www.zaxid.net/article/40489/>.

¹⁰ Hoelscher S., Alderman D. Memory and place: geographies of a critical relationship// Social & Cultural Geography. 2004. Vol. 5. № 3. P. 350.

¹¹ Треба зазначити, що у Вільносі та Києві був значний шар дорадянської топоніміки, який був успішно інтегрований до радянської політики міського ландшафту.

¹² Гриневич В. Расколотая память...

¹³ Там само.

¹⁴ До таблиці включені тільки ті категорії, у яких кількість змінених назв перевищує 2.

¹⁵ До таблиці включені тільки ті категорії, у яких кількість змінених назв перевищує 3.

¹⁶ Підрахунки з топоніміки Мінська здійснював Андрей Казакевич.

¹⁷ Ця карта підготовлена Андреем Казакевичем.

¹⁸ Усєковеченне памяці заштитніков Отчєства и жертв Войны в Беларуси (1941–2008 гг.). Мн., 2008. С. 29.

¹⁹ Усєковеченне... С. 48.

²⁰ Минск. Краткая хроника (ноябрь 1917–1966). Мн., 1967. С. 148.

²¹ Беларусь 1941–1945. Подвиг. Трагедия. Память. Мн., 2010. С. 286.

²² Чернов А. Путь к золотой звезде//Минский курьер. 2010. 4 августа//<http://mk.by/2009/05/27/3337/>

²³ Сацукєвіч І. Назвы вулиц і плошчэў Менску як гісторыка-культурная спадчына //ARCHE. 2010. № 3. С. 335.

²⁴ Портнов А. О трех памятных жертвам Холокоста. Размышления 9 мая//URL: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>

²⁵ Радмінг П. Вялікая Айчынная вайна ў сьвядомасьці беларусаў//ARCHE Пачатак. 2008. № 5. С. 43–64; Маршал Д., Падзол У. Палітыка новай памяці ў другой расійскамоўнай дзяржаве//ARCHE. 2008. № 11. С. 91–100.

Переклад з білоруської *Андрія Домановського та Іриси Склоніної*